

Człowiek stary w instytucji opiekuńczej. Na przykładzie badań w domach pomocy społecznej na Podlasiu

Słowa kluczowe: opieka instytucjonalna, domy pomocy społecznej, jakość życia seniorów

1. Wprowadzenie

Ludzie starzy, to aktualni i potencjalni klienci pomocy społecznej, w tym pomocy instytucjonalnej. W literaturze przedmiotu problemowi temu – jak dotąd – poświęcono niewiele uwagi. Niedostatkim w polskiej gerontologii społecznej jest więc nie tylko uboga na ten temat literatura, ale także rzadko prowadzone badania empiryczne [Susułowska, 1989; Krantz, 1996; Szarota, 1998; Mielczarek, 2000; Dziegielewska, Przybysz, 2000; Halicka, Wojtecka, 2004].

Biorąc pod uwagę zmiany w dotychczasowym modelu opieki, który koncentrował się na uzupełnianiu deficytów osób starszych, a obecnie zastępowany jest nowym podejściem, skierowanym na możliwości i kompetencje człowieka starego, celowe i zasadne wydaje się rozpoznanie tych jakościowo nowych problemów pomocy instytucjonalnej.

Właściwym obszarem do zrealizowania takiego zamysłu jest region Podlasia, który należy do najstarszych demograficznie regionów w Polsce. Odsetek osób w wieku 60 i więcej lat w roku 2002 wynosił tam 18,2%, zaś osób w wieku 65 i więcej lat – 14% [Dmochowska, 2002]. Trzeba przy tym dodać, że w niektórych środowiskach wiejskich Podlasia odsetek osób w wieku 65 i więcej lat sięga nawet ponad 45% [Pędich, 2001]. Dodatkowym problemem na Podlasiu jest duża migracja ludzi młodych ze środowisk wiejskich, co oznacza, że odsetek osób starszych samotnie zamieszkujących na wyludnionych wsiach jest tam szczególnie wysoki. Z tym wiążą się inne problemy człowieka starego tam mieszkającego. Brak opieki i poczucie osamotnienia, to na Podlasiu najważniejsze przyczyny korzystania przez osoby starsze z pomocy instytucjonalnej.

Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej w sprawie domów pomocy społecznej (DPS) [Rozporządzenie..., 2000] gwarantuje realizację potrzeb jego mieszkańców. Jednak jak wynika z badań

[Susułowska, 1989; Halicka, Wojtecka, 2004] stopień realizacji potrzeb jest zróżnicowany i nie zawsze zadawała osoby tam zamieszkujące. Poznanie opinii mieszkańców DPS-u na temat domu – instytucji jako środowiska życiowego w starości wydaje się mieć istotne znaczenie w planowaniu standardów opieki instytucjonalnej.

Interesujące wydaje się, jak osoby starsze mieszkające w instytucjach opiekuńczych na Podlasiu oceniają swoje codzienne życie w związku z odmiennymi niż dotychczas warunkami żywotnymi? Na jakie potrzeby zwracają szczególną uwagę i w jakim stopniu potrzeby te są realizowane? Czy usytuowanie domu – instytucji w środowisku miejskim/wiejskim wpływa na realizację potrzeb jego mieszkańców? Wymienione problemy będą przedmiotem analizy niniejszej pracy.

2. Materiał i metoda

Przedmiotem badań byli mieszkańcy dwóch wybranych domów pomocy społecznej dla osób starszych (60 i więcej lat) na Podlasiu. Przy wyborze placówek odgrywało rolę ich środowiskowe usytuowanie: miasto/wieś. W wiejskim środowisku badaniami objęto mieszkańców DPS w Mocieszach, natomiast w środowisku miejskim mieszkańców DPS w Brańsku. Narzędzie badawcze stanowił kwestionariusz ankiety, na podstawie którego oceniano różne aspekty życia osób starszych mieszkających w instytucji opiekuńczej ze szczególnym uwzględnieniem ich potrzeb psychospołecznych oraz możliwości realizacji tych potrzeb. Badania zostały przeprowadzone na przełomie lat 2003-2005 przez studentki Wydziału Pielęgniarstwa i Ochrony Zdrowia AMB w ramach prowadzonych przeze mnie prac magisterskich. Ogółem przeankietowano niemal wszystkie osoby w liczbie (40 na 43) zamieszkałe w DPS w Mocieszach oraz 52 osoby (na 110

mieszkańców) w DPS w Brańsku. O takiej liczbie osób biorących udział w badaniach w DPS w Brańsku zdecydował przede wszystkim zły stan zdrowia tych pozostałych.

3. Krótka charakterystyka domów pomocy społecznej

Dom pomocy społecznej w Mocieszach to dom położony w małej wsi nieopodal rzeki Biebrzy, który powstał przed paroma laty. Dom ten jest domem stacjonarnym, zapewniającym całodobową opiekę mieszkańcom przewlekle chorym. Zaspakaja potrzeby: bytowe, zdrowotne, społeczne i religijne mieszkańców. Przeznaczony jest dla osób starszych obojga płci. Dom dysponuje 19 pokojami dwu- i 2 trzyosobowymi. Jest pozbawiony barier architektonicznych, posiada windę i podjazdy, spełnia wszystkie wymogi standaryzacji. Usytuowanie domu i rzeźba terenu stwarzają dobre warunki do wypoczynku, ale czy są to także dobre warunki do życia człowieka starego? Odpowiedź na to pytanie uzyskamy zapewne analizując wyniki prezentowanych badań.

Dom pomocy społecznej w Brańsku jest domem starym. Powstał w 1975 roku. W odróżnieniu od DPS w Mocieszach położony jest w centrum miasta. Takie położenie domu ułatwia wprawdzie dostęp do różnych instytucji użyteczności publicznej: urzędów, sklepów, kościoła, ale nie zapewnia tak upragnionego przez osobę starszą spokoju. W domu pomocy społecznej znajdują się pokoje jedno-, dwu-, trzyosobowe. Dom pomocy społecznej posiada 114 miejsc, obecnie zamieszkuje tu 110 osób, z tego 62 kobiety i 48 mężczyzn. Do opieki nad mieszkańcami zatrudnione są następujące osoby: w dziale terapeutyczno-opiekuńczym pracuje 11 pielęgniarek, 14 pokojowych, 11 opiekunek, 2 fizjoterapeutki, 1 terapeuta zajęciowy, 2 kapelanów, natomiast w dziale administracyjno-gospodarczym: pracownik socjalny, osoba do spraw kulturalno-oświatowych, kierownik działu terapeutycznego, księgowy, dyrektor i sekretarka. DPS wyposażony jest w windy, nie posiada barier architektonicznych. Placówka ta zapewnia swoim mieszkańcom podstawowe potrzeby zdrowotne, bytowe, opiekuńcze, społeczne i religijne.

Pomimo wysokiego standardu funkcjonujących dzisiaj domów pomocy społecznej dla osób starszych w świadomości przeciętnego Polaka dom-instytucja jawi się nadal jako „zło konieczne”. Jednak, jak wiemy z

doświadczenia, zdarzają się sytuacje, w których okoliczności zalecają, lub nawet nakazują, umieszczenie człowieka starego w domu-instytucji, aby mógł korzystać ze specjalistycznej opieki trudnej do zapewnienia w warunkach domowych, a także aby mógł przebywać w towarzystwie innych osób. Instytucje te zasługują na uznanie pod warunkiem, że kierują się nie tylko kryteriami sprawności organizacyjnej, ale dobrocią i wrażliwością [Jan Paweł II, 2005].

Niekiedy trudno jest dokonać rzetelnej oceny funkcjonowania tego rodzaju placówek. Ważne są osobiste odczucia i przeżycia zamieszkujących tam osób. Pytając o sądy, dom opieki z jednej strony jawić się może jako miejsce przygnębiające, z drugiej natomiast jako miejsce zapewniające lepsze warunki życia niż miało to miejsce dotychczas. Mając na uwadze te wątpliwości, ważne jest poznanie przyczyn, z powodu których osoby w starszym wieku znalazły się w takiej placówce na starość.

4. Przyczyny zamieszkania w Domu Pomocy Społecznej

Zanim omówione zostaną przyczyny zamieszkania w DPS, istotne wydaje się przedstawienie krótkiej charakterystyki badanych osób zależnie od miejsca zamieszkania. W DPS-ie w Mocieszach najliczniejszą grupę stanowią osoby w wieku 75 i więcej lat. Przeważają mężczyźni. Najczęściej są to osoby z wykształceniem niepełnym podstawowym lub podstawowym. Zwraca uwagę blisko półowa badanych osób stanu wolnego (kawaler/panna). Drugą także liczną grupę stanowią osoby owdowiałe. Mieszkańcy tego domu częściej deklarują wiejskie pochodzenie. W DPS-ie w Brańsku, podobnie jak w w Mocieszach, przewagę stanowią także osoby w późnej starości, tj. w wieku 75 i więcej lat, częściej z wykształceniem niepełnym podstawowym lub podstawowym, częściej pochodzące ze wsi niż z miasta, częściej osoby owdowiałe i stanu wolnego, aniżeli zamężne/zonate. W odróżnieniu od DPS-u w Mocieszach, w Brańsku liczba kobiet jest o 1/3 wyższa niż liczba mężczyzn. Jak wynika z badań, niezależnie od środowiskowego usytuowania domu-instytucji u osób starszych występują trudności adaptacyjne związane z życiem w instytucji. Ma to m.in. związek z podejmowaniem

przez osobę starszą decyzji (samodzielnie bądź niesamodzielnie), co do zmiany środowiska życiowego na starość. Niezależnie od środowiskowego umiejscowienia placówki opiekuńczej, w obu przypadkach decyzję taką dość często podejmowały inne osoby (rodzina, opieka społeczna). Potwierdzają to także inne badania. Jedynie połowa badanych mieszkańców domu pomocy społecznej we Włocławku podjęła samodzielnie decyzję co do zamieszkania w instytucji, przy czym część z tych osób wbrew woli najbliższych była zmuszona podjąć taką decyzję [Mielczarek, 2004].

A oto najczęściej wymieniane przyczyny zamieszkania w Domu Pomocy Społecznej:

- 1) w Mocieszu to problemy zdrowotne (30,8%), złe warunki mieszkaniowe (20,5%), samotność (10,3%), brak opieki (7,7%), złe traktowanie przez rodzinę (konflikty) (7,7%);
- 2) w Brańsku to problemy zdrowotne (15,4%), samotność (13,55%), brak opieki (11,5%), złe traktowanie przez rodzinę (konflikty) (11,5%) i trudna sytuacja finansowa (9,6%).

Przyczyny zamieszkania osób starszych w DPS-e są zatem bardzo podobne niezależnie od środowiskowego usytuowania instytucji opiekuńczej. Biorąc pod uwagę podejmowanie decyzji w sprawie życia w instytucji opiekuńczej na starość, a także przyczyny, z powodu których osoba starsza z konieczności decyduje się na zamieszkanie w takiej placówce, należy mieć świadomość, że adaptacja do warunków życia w domu pomocy społecznej może mieć dla niektórych z tych osób charakter długofalowy, a dla innych nie będzie w ogóle możliwa.

5. Realizacja potrzeb psychospołecznych osób starszych

Przeprowadzone badania wykazały, że stopień realizacji potrzeb psychospołecznych osób starszych w warunkach instytucji jest zróżnicowany i zależy od wielu czynników. Jak wynika z wypowiedzi pielęgniarek zatrudnionych w obu placówkach, mimo starań personelu i administracji DPS-u, wiele potrzeb osób starszych – mieszkańców tych placówek wymaga zaspokojenia. Z jednej strony ma to związek z niedociągnięciami organizacyjnymi placówki opiekuńczej i postawami niektórych osób świadczących w sposób niewystarczający swoje usługi, z drugiej natomiast strony decydują o tym indywidualne upodobania mieszkańców, płeć, cechy

ich charakteru, poczucie zadowolenia z osiągnięć życiowych.

Mieszkańcy DPS usytuowanego w środowisku wiejskim, podkreślali wprawdzie dogodne warunki bytowe placówki, w której przebywają, jednak 6 mieszkańców (15,4%) twierdziło, że dom nie zawsze zapewnia spokój oraz konieczną intymność. Innych 5 osób (12,8%) zwracało uwagę na brak dyskrecji.

Innym problemem niektórych mieszkańców tego domu jest brak poszanowania ich godności. Niespełna połowa badanych (16 osób, tj. 40%) ma poczucie, że jest osobą poważaną w DPS-ie, pozostałe osoby wyrażają się o tym krytycznie.

Ocena relacji pomiędzy współmieszkańcami jest także zróżnicowana. Wprawdzie 29 (74,4%) respondentów pozytywnie ocenia relacje ze współmieszkańcami tego domu, to jednak w opinii 10 osób (25,6%) relacje te ocenione zostały jako złe. Innych 5 osób (12,5%) stwierdziło, że po zamieszkaniu w DPS-ie ich samopoczucie znacznie się pogorszyło.

Jedynie 3 mieszkańców (7,5%) po zamieszkaniu w tej placówce niczym się nie smuci. Pozostałe osoby wskazują przede wszystkim na tęsknotę za miejscem zamieszkania (27,5%), oraz tęsknotę za rodziną (17,5%), inni (15%) mówią o beznadziejności obecnej sytuacji, jeszcze innym doskwierają takie problemy jak: brak środków finansowych (10%), samotność (7,5%), brak perspektyw (7,5%). Nic więc dziwnego, że 9 mieszkańców (23,5%) tego domu-instytucji nie czuje się tu „jak u siebie”. Zaledwie 4 osoby (10,3%) są z konieczności pogodzone z życiem w DPS-ie – „tak musi być” odpowiadali.

Jeśli chodzi o zaspokajanie potrzeb żywieniowych, to spośród 40 badanych mieszkańców, 80% nie zgłaszało żadnych zastrzeżeń, jeśli chodzi o podawane posiłki, pozostali krytykowali jadłospis.

Ponad połowa mieszkańców DPS-u nie posiada marzeń i nie czyni żadnych planów na przyszłość. Mieszkańcom najbardziej brakuje kontaktów z rodziną i znajomymi. Przygłębia ich także świadomość stałego zamieszkania w instytucji. Odczucia mieszkańców związane z pobytem w instytucji opiekuńczej oddają najlepiej ich odpowiedzi na skierowane do nich pytanie: „Co Pana/ą obecnie najbardziej smuci?”

- tęsknota za miejscem zamieszkania (27,5%);
- tęsknota za rodziną (17,5%);
- pogorszenie stanu zdrowia (15,0%);
- niewystarczające środki finansowe (10,0%);
- inne (samotność, brak perspektyw, beznadziejność sytuacji).

Mieszkańcy badanego drugiego DPS-u usytuowanego w środowisku miejskim zwracali uwagę na takie m.in. problemy życia instytucjonalnego jak: nasilenie się u (23,1%), trudności w zasypianiu po zamieszkaniu w DPS-e (31,2%), z czego większość to kobiety. W sposób szczególny podkreślić należy, że jedynie 11,5% w ogóle nie odczuwa tęsknoty za rodziną. Stale poczucie tęsknoty ma 1/3, czasami dalsze 38,5%. Kobiety o wiele bardziej niż mężczyźni tęsknią za dawnym środowiskiem życiowym. Stale tęsknotę za rodziną odczuwa 40,6% z nich, a za środowiskiem życiowym 37,5%. Mężczyźni natomiast w większym odsetku niż kobiety czasami odczuwają tęsknotę za miejscem, w którym dotychczas żyli (3/4 mężczyzn).

Podkreślić także należy, iż dość znaczna grupa badanych (30,8%), u których nasiliło się poczucie osamotnienia, to kobiety. Jak wynika z badań, odsetek takich kobiet jest blisko dwukrotnie wyższy niż mężczyzn (37,5% do 20,0%). Z jednej strony wynikać to może z większej wrażliwości kobiet, z drugiej natomiast z przewagi liczebnej owdowiałych kobiet, także tych, które korzystają z pomocy instytucjonalnej. Jak wynika z Narodowego Spisu Powszechnego [2003], w roku 2002 wdowy ogółem stanowiły 15,0%, a wdowcy 2,8%, przy czym odsetki te były wyższe na wsi (odpowiednio: wdowy – 16,6%, wdowcy – 3,0%) niż w mieście (odpowiednio: wdowy – 14,1%, wdowcy – 2,7%). Stan cywilny osób starych i bardzo starych – jak stwierdza P. Szukalski [2002] – jest podstawową przesłanką określającą szansę zamieszkiwania w zinstytucjonalizowanych ośrodkach opieki. W związku z nadumieralnością mężczyzn zjawisko to obserwuje się nie tylko w Polsce, ale także w innych krajach.

Jeśli chodzi o warunki bytowe, to na ogół zaspokajają one zdaniem badanych mieszkańców DPS-u podstawowe potrzeby. Jednak zdaniem 4 osób (7,6%) niektórych potrzeb bytowych obecne warunki nie zaspokajają. Zdaniem innych 4 osób należałoby jakoś ulepszyć warunki mieszkaniowe, zdaniem dalszych 7 osób zmienić należy personel, a także wprowadzić zmiany w żywieniu. Nic więc dziwnego, że aż 11 mieszkańców (21,1%) tej placówki zamieniłoby to miejsce na inne, gdyby mieli taką możliwość.

Mieszkańcy DPS-u usytuowanego w środowisku miejskim także postulowali wprowadzenie wielu zmian w tej placówce z myślą, aby uczynić swoje obecne życie bardziej godnym. Postulowane zmiany w DPS-e usytuowanym w mieście to zmiany w zakresie żywienia (13,5%), zmiana personelu (13,5%), poprawa warunków mieszkaniowych (7,7%), inne

(pojedyncze pokoje – 3,8%, izolacja psychicznie chorych). Takie postulaty mieszkańców nie są odosobnione. W badaniach Z. Szaroty [2000, s. 164] mieszkańcy także zgłaszali „zastrzeżenia odnośnie bazy lokalowej, braku odpowiednich, a niezbędnych pomieszczeń i urządzeń”. Zatem tego rodzaju postulaty nie zależą tylko od standardu domu (nawet jeśli jest wysoki tak jak w przypadku DPS-u w Mocieszach), czy też jego usytuowania. Zdaniem A. Mielczarka [2004, s. 249] „mimo wdrażania standaryzacji domów pomocy społecznej stwierdzono, że wielu mieszkańców (...) odczuwa ograniczenie prawa wolności i godnego traktowania oraz prawa dokonywania wyborów”. Wydaje się, że brak możliwości samostanowienia o sobie, a szczególnie naruszanie godności mieszkańca DPS-u w starszym wieku wpływają bardzo niekorzystnie na jego ocenę, zachowania i postawę życiową.

Oby zaprezentowane wyniki badań przyczyniły się do dokonywania w przyszłości przez osoby starsze, a także przez rodzinę osób starszych, bądź pracowników pomocy społecznej, bardziej przemyślanych wyborów w kwestii korzystania przez osoby starsze z pomocy instytucjonalnej.

6. Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy wynika, że przyczyny zamieszkania osób starszych w domach pomocy społecznej są bardzo podobne. Najczęściej decyduje o tym zły stan zdrowia i brak zapewnienia opieki. Niezależnie jednak od usytuowania środowiskowego placówki (miasto/wieś) potrzeby osób starszych przebywających w tych instytucjach są realizowane w stopniu niewystarczającym. Nic więc dziwnego, że samopoczucie mieszkańców domów pomocy społecznej jest zróżnicowane. Wiele czynników stanowi o pozytywnym bądź negatywnym nastawieniu człowieka starego do życia w instytucji.

Negatywne odczucia mieszkańców placówki opiekuńczej mają zapewne związek z kryteriami postrzegania i oceny przez nich swojej sytuacji życiowej w domu-instytucji. Ich zróżnicowanie wynika zarówno z obiektywnych uwarunkowań zdrowotnych, ekonomicznych, socjalnych, jak również z uwarunkowań subiektywnych związanych ze sferą psychiczną i emocjonalną poszczególnych osób. Nie bez znaczenia jest także struktura organizacyjna

placówki i jej wyposażenie, personel sprawujący opiekę oraz sami jej mieszkańcy.

Podkreślić należy, iż dla każdego człowieka starego ważne jest poczucie bezpieczeństwa i niezależności. Jednak z punktu widzenia organizacyjnego w warunkach DPS-u, istnieje trudność zagwarantowania każdemu mieszkańcowi, że jego potrzeby będą w pełni realizowane. Kumulowanie się z pozoru drobnych, ale za to codziennych zadrażnień wynikających z odmienności obyczajowej ludzi należących do różnych środowisk, a zmuszonych do dzielenia pokoju z inną osobą, może stwarzać problemy i zakłócać codzienne pomiędzy nimi relacje [Susułowska, 1989]. Taka sytuacja nie sprzyja procesowi adaptacji człowieka starego do zorganizowanego życia w instytucji i z pewnością nie ułatwia wzajemnych relacji z mieszkańcami domu, jak i osobami tam zatrudnionymi. Nastawiona na zaspokojenie potrzeb ludzi starych polityka społeczna powinna – zdaniem P. Błędowskiego [2002] – rozpoznać możliwie wiele wymiarów sytuacji życiowej jednostek i całych grup w starości. Ważnym instrumentem jej działania winien być plan, który definiuje zarówno obowiązki podmiotów polityki wobec ludzi starszych, w tym przebywających w instytucjach opiekuńczych, jak również oczekiwania pod adresem samych osób starszych, a także ich rodzin, co do kształtowania warunków życia i odpowiedzialności za swoją starość.

Literatura:

- Błędowski P., 2002, *Lokalna polityka społeczna wobec ludzi starych*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa
- Dmochowska H. (red.), 2002, *Rocznik Statystyczny Województw 2002*. GUS, Warszawa
- Dzięgielewska M., Przybysz R., 2000, *Sytuacja zdrowotna ludzi starszych – pensjonariuszy domów pomocy społecznej*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce*, OW IMP, Łódź, 161-169.
- Halicka M., Wojtecka J., 2004, *Starość i jej jakość w warunkach instytucji opiekuńczej*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 278-291.
- Jan Paweł II., 2005, *List Ojca Świętego do moich Braci i Sióstr – ludzi w podeszłym wieku* (dane dostępne w dniu 18.04.2005 na stronie internetowej www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_0110199)
- Kranz W., 1996, *Pozytywny przebieg procesu starzenia się w zbiorowości zorganizowanej*, „Gerontologia Polska”, t. 4, nr 1, 30-36.
- Mielczarek A., 2000, *Domy pomocy społecznej, potrzeby ludzi starych*, [w:] B. Synak (red.), *Ludzie starzy w warunkach transformacji ustrojowej*, Wyd. UG, Gdańsk, 119-127.
- Mielczarek A., 2004, *Realizacja prawa do wolności i godnego życia ludzi w podeszłym wieku w domach pomocy społecznej*, [w:] *Samodzielność ludzi starych z perspektywy medycyny i polityki społecznej. Dotychczasowe doświadczenia UE i Polski*, PTG, Oddział Mazowiecki, Warszawa, 241-249.
- Narodowy Spis Powszechny ludności i mieszkań*, 2003, GUS, Warszawa, (Raport z wyników NSP 2002).
- Pędich W., 2001, *Wkraczanie kohort seniorów w XXI wiek*, [w:] W. Pędich (red.), *Seniorzy w społeczeństwach Europy XXI wieku-współtworzenie i odpowiedzialność. Materiały X Euroforum Ludzi Starszych*, Białystok, 15-18 czerwca 2000, Stowarzyszenie Wolontariatu międzypokoleniowego, Białystok, 14-20.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 15.09.2000 r. w sprawie domów pomocy społecznej*, Dz. U. nr 82, poz.929.
- Susułowska M., 1989, *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa.
- Szarota Z., 1998, *Wielofunkcyjna działalność domów pomocy społecznej dla osób starszych*, WSP, Kraków.
- Szarota Z., 2000, *Dom Pomocy Społecznej jako przestrzeń życiowa osób w podeszłym wieku*, [w:] M. Dzięgielewska (red.), *Przestrzeń życiowa i społeczna ludzi starszych*, Biblioteka Edukacji Dorosłych, Łódź, 159-168.
- Szukalski P., 2002, *Przepływy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*, Wyd. UŁ, Łódź.